

АГРЕСИЯ И ТРЕВОЖНОСТ ПРИ ДЕЦА В ТИЙНЕЙДЖЪРСКА ВЪЗРАСТ С ПРОБЛЕМНО ПОЛЗВАНЕ НА ИНТЕРНЕТ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен
„ДОКТОР“

Научна област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки

Професионално направление 3.2. Психология

Докторска програма: Педагогическа и възрастова психология

Докторант:

Антония Трайкова

Научен ръководител:

проф. д-р Кирилка Тагарева

ПЛОВДИВ

2025

Дисертационният труд обхваща общо 185 страници, от които 151 страници са основен текст. Библиографията включва 12 страници, съдържащи 117 библиографски позиции – 39 на кирилица, 67 на латиница и 11 уеб източника. Приложенията са общо 3 и заемат 20 страници. В основния текст са включени 6 фигури и 17 таблици. Структурата на труда включва увод, три глави, списък с използваната литература и приложения. Първа глава представлява теоретичен обзор и концептуална рамка. Втора глава обхваща дизайна на емпиричното изследване, включително методите, инструментите и процедурите на изследването. Трета глава се фокусира върху анализа и интерпретацията на резултатите от изследването. Докторантурата е проведена в Педагогическия факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, катедра „Психология“.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „Психология“ на Педагогическия факултет към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ на 03.06.2025 г на основание протокол № 15 от Катедрен съвет на катедра „Психология“. Защитата на дисертационния труд ще се състои на открито заседание, което ще се проведе на 23.09.2025 от 11:00 часа в заседателната зала на Нова сграда на ПУ „Паисий Хилендарски“ в състава на научно жури: проф. д-р Юрий Павлов Янакиев, доц. д.пс.н. Манол Николов Манолов, проф. д.пс.н. Красимира Петрова Колева-Минева, проф. д-р Велислава Атанасова Чавдарова, доц. д.пс.н. Стоил Любенов Мавродиев.

Материалите за защита са на разположение в библиотеката на ПУ „Паисий Хилендарски“.

УВОД

Дисертационният труд е посветен на агресията, тревожността и ползването на интернет при деца в тийнейджърска възраст. Проблемът е важен и актуален. В съвременен план агресията и тревожността в училищна възраст са все по-често дискутирани феномени, защото пряко са свързани с психическото здраве и благополучие на децата.

Много учени в областта на психологията и педагогиката търсят обяснението и причините за прояви на агресивно поведение в училищна възраст. В редица публикации се дискутират социални и психологически корени на агресията; изучава се ролята на семейството, възпитанието, родителски стилове на общуване, които могат да допринесат за социалното заучаване на агресивни модели на поведение.

В съвременен план тревожността съпътства живота на човека поради високата техника, преживяването на стрес, разминаване между бързо променящите се изисквания на живота, особено при проблеми в семейството, свръхнатоварване, забързан начин на живот, несигурност в бъдещето. Тревожните състояния при ученици, прекарващи много време пред компютрите може да са симптом на настъпваща интернет зависимост, синдром или клинична изява на психично разстройство, емоционална реакция към соматично заболяване и др.

Агресивността и тревожността при ученици в тийнейджърска възраст са повлияни от социалната среда, и в частност, от достъпа на децата до дигитално съдържание. Това създава предпоставки за неконтролираното ползване на интернет, за попадане под влиянието на неподходящо съдържание, което може да включва агресия, насилие, порнографски материали, кибертормоз. Твърде продължително присъствие в интернет пространството също е проблем, който може да повлияе отрицателно върху развитието на юношите.

Проблемът за ползването на интернет при учениците, особено в тийнейджърска възраст е особено актуален днес поради това, че т.нар. „алфа поколение“ е родено по време на широкото разпространение и достъпност на компютрите и дигиталните технологии. Това превръща технологиите в условие за живее, което предполага по-продължителното времетраене пред устройствата и в интернет. В социалните мрежи децата учат, създават, играят, общуват. Едновременно с изброените ползи, те са изложени и на рисковете, които могат да ги превърнат в жертви на насилие, манипулации, сплашване, агресия и пр. Комплексът от всичко изброено разкрива възможността за превръщането на интернет пространството и дигиталните технологии в поведенчески проблем, до ниво на поведенческа зависимост, тревожни симптоми, агресивни прояви. Съвременното общество и децата в него неизбежно ще продължават да живеят, учат и функционират в едно информационно общество защото в почти всички сфери на социалния, икономически и политически живот се използват информационните и комуникационни технологии.

Актуалността на дисертационния труд произтича и от факта, че все повече нарастват случаите на тревожни разстройства или прояви на агресия при ученици от тийнейджърска възраст, вследствие на проблемно ползване на Интернет (Obeid et al., 2019 и др.).

Предмет на изследването са връзките между агресията, тревожността и интернет поведението при юноши.

Целта на изследването е да се установят и анализират връзките между тревожността, агресията и различните аспекти на интернет поведението при юноши; да се установят ключовите психологически фактори, които определят проблемното интернет поведение и да се идентифицират групи с различни профили чрез клъстерен анализ.

Централният изследователски въпрос в дисертацията е какви са взаимоотношенията между агресията, тревожността и различните аспекти на интернет поведението при юноши, включително и проблемното интернет поведение, което може да се свърже с пове-

денческа зависимост, и как тези взаимоотношения могат да разграничат формирането на индивидуални профили.

Основна хипотеза: Предполага се, че съществуват значими връзки между агресията, тревожността и различните аспекти на интернет поведението, включително проблемното интернет поведение, което може да бъде свързано с поведенческа зависимост. Издигнати са няколко подхипотези:

- Предполага се, че по-високите нива на тревожност са свързани с по-висока социална и поведенческа ангажираност в интернет, както и с по-високи нива на проблемно интернет поведение.
- Предполага се, че по-високите нива на агресия, са положително свързани с поведенческата ангажираност в интернет и проблемното интернет поведение.
- Предполага се, че участниците могат да бъдат разделени в отчетливи профили (кълстери) въз основа на нивата на тревожност, агресия и интернет поведение, като всеки кълстер демонстрира различни характеристики по отношение на социална ангажираност, саморегулация и проблемно интернет поведение.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В първа глава се разглеждат теоретичните постановки относно агресията и тревожността, тяхната същност, прояви и симптоми, теории, ползването на интернет при децата и характеристики на проблемното вълчване.

Във втора глава е позиционирана методологичната рамка, операционализация на понятията, дизайн, цел и задачи, използван инструментариум, хипотези.

В трета глава е представен анализа на получените данни, практико-приложни, теоретико-научни приноси, изводи и заключение.

ПЪРВА ГЛАВА

ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР ВЪВ ВРЪЗКА С ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРОБЛЕМ

1.1. АГРЕСИЯ

1.1.1. Същност и дефиниция на агресията

Агресията обикновено се разглежда като необходимо адаптивно средство или аварийен механизъм, без който човечеството не би могло да оцелее. В тази широка формулировка всяко активно поведение на човек спрямо хора и предмети, спрямо природата като цяло, би могло да се нарече агресия. Агресията най-общо се определя като акт на агресивно поведение (Concise Oxford English Dictionary, 2002). А изучаването на поведението на човека е изследвано от хилядолетия. След утвърждаването на психологията като наука тя започва да търси обяснение на поведението, в частност и на агресията. И. П. Павлов (2023) обяснява човешкото поведение с условните и безусловни рефлексии и тяхната роля. Според Гърбачева, Карагъзов (1997), поведението е дейност или активност в единство на организма с психиката. Според обективната психология на А. Пиерон човешката психика и човешкото поведение се изучават в тяхното единство (Бижков, 2003). Според бихевиоризма човешкото поведение се влияе от социалната среда.

За разлика от социално приемливото поведение, агресивното поведение е социално опасно, нежелателно и деструктивно.

Агресията, като чувство се поражда от преживяването на първични емоции, в основата на които стои страхът, който поражда гняв, и в зависимост от личностната конструкция води до агресивно или автоагресивно поведение. Агресията, като поведение може да причини умишлени вреди, като нараняване, обида, унижение, заплаха, унищожаване на притежания, отлъчване от групата чрез релативна агресия. Действията, които са нанесли някаква вреда, поради некомпетентност, небрежност или незнание не могат да се определят като агресивни.

Причинените вреди от агресивно поведение могат да породят различни чувства, като тъга, депресия, самосъжаление, безпомощност, гняв, стремеж към отмъщение, ниско самоуважение.

Основната цел на агресията е доминиращото положение или извличане на изгода под формата на утвърждаване на власт. Агресията може да се превърне и в способ за защита на самоуважението.

Специфична форма на проява на агресия е тормозът, който цели придобиване на социален статут и е свързан със социалните взаимоотношения и процесите на научаването. Може да се прояви още в детска възраст, като децата влизат в ролята на пасивни наблюдатели, за да съхранят сигурността си.

1.1.2. Фактори за развитие на агресията

Индивидуални фактори

Това са т. нар. наследствени предразположения на личността към агресия. Те се проявяват в границите на семейството, където поради редица причини различни форми на антисоциално и проблемно поведение се усвояват от личността и където е възможна връзка между антисоциално личностно разстройство при родителите и поведенчески разстройства при децата. Семейната среда е значим фактор по отношение на разпространението на агресивното и просоциално поведение.

Влияние на потребностите като фактор

Според Dollard (1939) агресията е последица от фрустрацията. Детето става агресивно, когато не е в състояние да постигне своите цели и да задоволи своите потребности, което го фрустрира.

Темпераментът, като фактор за отключване на агресия

Децата с труден темперамент са изложени много повече на риск от развитие на поведенчески и социални проблеми, свързани с прояви на агресия.

Импулсивността като фактор за агресия

Импулсивността като фактор за агресия съществува във форми като когнитивна импулсивност, когато личността не може да довърши една когнитивна задача и да се осмисли ситуацията в различните измерения и поведенческа импулсивност, която се изразява в присъствието на неконтролиран интерперсонален стил. Импулсивността се характеризира и с емоционална нестабилност, при което действията са непоследователни.

Аз-концепции като фактор за агресивно поведение

Агресията се разглежда като агресивно поведение, което е провокирано от потребността от поддържане на усещането за собствения Аз и преодоляване на вътрешната неувереност, като тип утвърждаващо поведение.

Черти на характера, стилове и агресивност

Някои черти на характера предразполагат към агресивност, като например ниска емпатия, чувство на вина, срам, раздразнителност, избухливост, слаб контрол върху поведението.

I.1.3. Теоретични направления за изследване на агресията

Психоаналитично направление

Според З. Фройд природата на агресията е инстинктивната и тя е вродена у човека, но се заучава при всяко същество. Агресията е свързана с либидото. Тревожността е мотив на личността да се защити. Деструктивните импулси идват от инстинкта към смъртта Танатос, които могат да бъдат заменени от личността със социално приемливи, например с практикуване на спорт. Тези импулси, които не могат да се сублимират в социално приемливи форми, се изразяват чрез агресивно поведение и дори може да прерастне в психично заболяване.

Еволюционно направление

Според К. Лоренц (Lorenz, K., 1966) агресията произтича от вродения инстинкт за самосъхранение у хората и останалите живи същества и представлява степен на адаптиране и автодинамична агресивна система, като тя е спонтанна при животните.

Биологично направление

В биологичното направление като предпоставки за проява на агресията се дискутират биологичните, биохимичните и генетичните фактори, както и ролята на нервната система за подтискане, регулиране или усилване на агресивните прояви. Счита се, че влияние върху агресивното поведение имат и човешките хормони, като мъжкият хормон – тестостерон – го повлиява. Влияние върху агресивното поведение имат и храни, бедни на витамин В, алкохола и др.

Когнитивна теория и когнитивно-поведенческо направление.

Според когнитивната теория човек няма вродено влечение към агресията. Според тази теория агресията може да бъде управлявана. Х. Конрад разработва „мотивационна теория за агресията“ и със своите последователи Екенбергер и Еминхаус смятат, че когнитивното възприемане на дадена ситуация определя първия етап на агресивно мотивираното поведение (П. Митева, 2008).

Бихевиористична теория

В бихевиористичното направление агресията се концептуализира като поведение (Bandura, 1986; Dollard et al., 1939; Steadman, 1976; Zillman, 1978 и др.). Основен представител е Д. Бандура със своята теория за социалното научаване.

Теория „фрустрация-агресия“

Теорията „фрустрация-агресия“ се свързва с имената на Дж. Долард, Н. Милър (Dollard, J., Miller 1939). Първоначалните изследвания следват хипотезата, че агресивното поведение предполага наличие на фрустрация и обратно, съществуването на фрустрация винаги води до някаква форма на агресия. В случай на негативни последствия може да се въздържи агресията, а ако има препятствия за реализация на агресията към фрустрата, тя може да се насочи и към други обекти. Фрустратите могат да бъдат физически – стена, биологически – болест, социокултурни – норми. Могат да бъдат свързани с нисши потребности – тогава фрустрацията има патогенен характер.

Теории за социалното научаване

Д. Долард и Н. Милър полагат основите на модерната теория за социалното научаване, като разглеждат принципите на стимула, възнаграждението и подкреплението за обяснение на подражанието (Dollard, J., Miller 1939). А. Бандура разширява теорията, като смята, че източник на информация е поведението на другия, който се явява „модел“.

Социобиологична теория

Според тази теория социалното поведение има биологична основа. Агресията е механизъм, който осигурява видовата способност за оцеляване. При животните има агресивни модели на поведение в условията на съперничество, но при тях липсва гняв като преживяна емоция. Човекът е агресивно животно, развило технологията за разрушение. Човешката агресивност може да е провокирана от мисли за миналото, настоящето и бъдещето.

Теория за социалната атрибуция

Състои се в приписване на агресивни намерения на партньора като детерминанта на собственото агресивно поведение. Социалната атрибуция действа заедно с когнитивния баланс между приписваните мотиви на увреждащото поведение и стандартните норми за справедливост в обществото.

Екологичен подход към агресията

Взаимодействието на човека с обкръжаващата среда влияе на детската агресивност. Първият слой около детето е микросистемата – родители, учители, приятели, като с възрастта кръгът на взаимодействия се разширява. Следващият слой е мезосистемата с нейните социални отношения, много от които имат фрустрационен ефект. Екзосистемата се отнася до социалната среда, която засяга детето без да го включва. Макросистемата съдържа фактори като култура, норми и закони (U. Bronfenbrenner, 1994).

1.1.4. Видове агресия

Агресията може да се проявява в различни форми и да бъде предизвикана от множество фактори. Разграничаването на видовете агресия е от съществено значение за по-доброто разбиране на нейната природа и за разработването на ефективни подходи за интервенция. Най-често проучваните и използвани в специализираната литература бимодални класификации за видовете агресия са реактивна/проактивна типология на агресията (Dodge & Coie, 1987) и импулсивна/предумишлена типология (Barratt, Kent, Bryant & Felthous, 1991; Barratt, Stanford, Felthous et al., 1997; Barratt et al., 1999; Berkowitz, 2008).

Градивна и деструктивна агресия

Има едно разграничение, на което следва да бъде обърнато внимание в рамките на дисертацията и това е разликата между градивната и деструктивна агресия.

Градивната или т. нар. „добра агресия“ има за цел да разгърне потенциала на личността към постигане на личните цели, въпреки че съдържа в себе си разрушителен момент.

Деструктивната агресия се появява в човешките интеракции, но за разлика от градивната не цели добър краен резултат. При нея водещи са неудовлетворените потребности, отрицателни емоции, вследствие на борба за надмощие, в което единият е агресор, а другият потърпевш. Агресорът, от своя страна, получава наказание от външна фигура, а потърпевшият труп негативни емоции поради накърнено достойнство, чувство на страх от агресора и дори чувство за отмъщение.

Релационната агресия като прикрит тип агресия

В съвременен план все повече нарастват проявите на физическа и вербална агресия сред ученици в училищна възраст. Тя се изразява в масови сбивания, сериозни наранявания, удари с юмруци, сериозни физически нападки. Все по-малко се набляга на изследване на релационната агресия, която се съставлява в причиняване на сериозни последствия върху психичното благополучие на жертвата на насилие, изразяващи се в скрити или индиректни прояви на уронване достойнството на личността, клевети и пр.

Проявите на релационна агресия се оценяват твърде трудно, имайки предвид субективността и различията във възприемането на този вид агресивни прояви от учениците и техните учители (Р. Стаматов, 2009). Трудностите в оценяването на релационната агресия произтичат от различията в психическото възприемане от една страна от учителите, които трябва да я идентифицират и от друга от учениците, които твърде често я преживяват болезнено.

I.1.5. Същност и причини за детската агресия

В ранна училищна възраст агресивният акт на децата винаги е в областта на тялото. Те се хапят, бутат, блъскат, ритат, а тези с по високи интелектуални заложи и развита реч проявяват и словесна агресия под формата на заучени обидни фрази – псувни, обидни нарицателни и пр. Начинът, по който те се справят с агресията си чрез възпитателни корекции може условно да се нарече градивен или деструктивен.

Причините, обуславящи един агресивен акт на дете, според И. Бончева (2015), са в социалното пространство – дадена ситуация или събитие между индивиди, индивид-група или група- група. Мотивацията за проява на агресивен акт е вътре в индивида, в неговото преживяване като яд и гняв, съчетано с чувство за заплахата или оцетеност, желание за мъст.

I.1.6. Психосоциални проблеми на децата насилници

Децата насилници са деца, които имат следните психосоциални проблеми:

- проблеми с училището – не го харесват, имат ограничено разбиране за правилата, които регулират отношенията в училище;
- несигурни в училище, с ниски академични постижения;
- с проблеми в емоционалното привързване- склонни към самооневиняване, склонни към приписване на много повече враждебни намерения на другите. При много от тях е открито наличие на психотичен и екстравертен личностен стил;
- с ограничена социална компетентност- много по-агресивни, склонни към доминиране, склонни към макевиализъм (човек, който мами и манипулира другите хора за лична изгода);
- неемпатийни, депресивни импулсивни;
- преживели насилие в ранното си детство, лишени от родителски грижи или когато родителите са толерантни към агресивността.

Децата жертви са деца, които могат да бъдат пасивни и покорни, но и агресивни и провокативни. И при двата типа жертви се открива безпомощност и загуба на самоуважение. Те са неприети, отхвърлени и с нисък статут сред връстниците си.

I.1.7. Начини за разпознаване на причините за агресивен акт при деца и намеса на учителите по области на проявление

За да има адекватна намеса от страна на психолозите и педагозите при прояви на детска агресия е необходимо да се разпознават същинските причини чрез:

- вслушване в разказите и на двете страни без коментари;
- при присъствали деца на агресивния акт не се търси мнението на извършителя и потърпевшия;

- участниците в агресивния акт могат да изкажат преживяванията си, довели до конфликта;
- работи се в полето на възникване на конфликта и предлагане на варианти за желано поведение и от двете страни.

Разрешаването на проблема при проява на детска агресия може да е в една от четирите области – тяло, дейност, контакт, жизнени концепции.

I.I.8. Възрастови кризи като корени на агресивността и възпитателни модели

Доколко детето се възпитава да владее агресивните си импулси зависи в известна степен от изграждане на адекватни модели във взаимоотношенията родители-дете. В това отношение изграждането на способност за привързаност е особено важна. Близкият възрастен, който най-често е майката, е призван да учи детето как се дава и получава обич, топлина и прегръдка. Той е първи значим модел на подражание в живота на детето. Реакцията на плача на бебето е урок по самоконтрол върху агресивния импулс. В някои случаи бащата внася правилата и нормите за оразмеряване на агресията, т.е. как детето да отстоява себе си без да накърнява потребностите на другите. Отсъствието на такива близки възрастни води до изграждане на незрели форми за справяне с агресивните импулси.

I.II. ТРЕВОЖНОСТ

I.II.1. Същност на тревожността

Тревожността е феномен, който съпътства цялата лична биография на човек. Нарастването на тревожните и депресивни състояния в съвременен план се дължи на бързо променящите се изисквания на живота и технизацията.

Преживяването на тревожност е част от основните проблеми на съвременната личност и в това поле са изследванията на редица автори (May, 1967; Sullivan, 1954, Epstein, 1972; Philips, Martin, Meyers, 1972 и др.).

Статистическите данни от цял свят показват, че приблизително 1/4 до 1/3 от посещенията при общопрактикуващия лекар са свързани с тревожно състояние. То може да се изрази като:

- симптом, синдром или клинична изява на психично разстройство;
- да съпътства телесно заболяване (коморбидност);
- да представлява емоционална реакция към соматична болест и/или инвалидност;
- да е израз на бремето, което психичната болест оказва върху най-близките на страдащия (Картър, Голант, 2002).

По отношение на детската възраст се установява, че страховете и тревожността са сред най-често заявяваните форми на психичен дистрес в детска и юношеска възраст (Schroeder, Gordon, 2002; Myers, Winters, 2002; Калчев, 2005; 2006 и др.). Те обикновено се разглеждат като прояви с преходен характер, възникващи в контекста на нормалния процес на развитие, но в определени случаи те се задълбочават и възпрепятстват нормалното функциониране на личността.

I.II.2 Същност на тревожните разстройства

Тревожните разстройства се характеризират като по-интензивни и продължителни от всекидневната тревожност, с пристъпи на паника, дори фобии и пречат на нормалното функциониране на личността.

Като феномен тревожността е отговор на емоционална реакция. Феноменологично тревожността се разполага в континуум, чийто полюси са нормата и патологията и не винаги е лесно да бъдат ясно категоризирани.

Тревожните разстройства имат три компонента:

- соматичен компонент – отнася се до физическите усещания като сърцебиене, треперене, изпотяване, задух, гадене, болка в корема, замаяност, световъртеж, изтръпване на крайници, горещи вълни и пр;
- когнитивен – състои се от повтарящи се натрапливи мисли, изображения или безпокойство;
- поведенчески – индивидът избягва събития, които създават физиологичен или субективен дистрес (Lang, P.J., Bradley, M.M. and Cuthbert, B.N., 1997).

I.П.2.1. Етиология на тревожните разстройства

Някои от причините за тревожни разстройства възникват още от ранно детство като предразполагащи индивидите към паника или тревожност в по-късен етап. Други са краткосрочни и включват обстоятелства, които предизвикват появата на пристъпи на паника или агорафобия. Повечето тревожни разстройства възникват в детството, юношеството или началото на зрелостта.

В детството източниците на тревожност са разнообразни. Тревожността може да се дължи на страх от изоставяне, неразбирателство между родителите, на чувство за вина и др. (Х. Гинът, 1988).

I.П.2.2. Теории за възникване на тревожните разстройства

Психодинамични теории. Психоаналитична теория на З. Фройд разглежда тревожността като освобождаване на определено количество афект. Афектите могат да се появят по психичен и соматичен път. Според Фройд тревожността е отговор на Егото към заплахата от безпомощност (З. Фройд, 1999).

Хуманистичния модел на тревожността – тревожните разстройства възникват поради липса на значимост и пълноценност.

Екзистенциална теория – налице е страх от смъртта и липсата на вечен живот.

Когнитивна теория – Според Лазарус и Аверил, когнитивните оценки за заплахата са първи етап за предизвикването на състоянието на тревожност (Lazarus, Averil, 1972; Lazarus, 1984). За Роджърс индивидът преживява тревожност, когато възприема нещо, което е заплахата за неговата Аз-концепция (Rodgers, 1980). Според Бек и др. причината за възникването на тревожните разстройства се крие в предразполагащи и отключващи фактори (Beck, 1975; Beck, Emery, Greenberg, 1985).

Биологични/неврофизиологични теории – на нивото на таламуса и лимбичната система невронната активност води до реалното усещане за тревожност. Х. Айзенк (1982) разработва биологична теория за тревожността, базирана на различните нива на коровата възбуда.

Поведенчески теории – Според привържениците на това направление, страховете и тревожността се създават чрез класическо обуславяне. Безусловният стимул, който предизвиква безусловна реакция на страх следва скоро след условен стимул, който поначало не предизвиква такъв страх. Д. Спенс и Д. Тейлър (Spence, 1951; 1953; Taylor, 1962; 1973) считат, че неутралните стимули могат чрез подкрепление и научаване да станат емоциогенни и да придобият качества, предизвикващи тревожността.

Теория за класическото обуславяне – последователите смятат, че има три възможни начина за създаване на тревожност: обуславяне, моделиране и вербална инструкция.

Класическа двуфакторна теория – поставя класическото и инструментално обуславяне в основата на тревожността.

Теория приближаване-отдръпване – формирането на тревожността започва с комбинацията на условния стимул с безусловен.

Етиологичен модел на Wolfe за себе-раните – тревожни разстройства са свързани с хронични борби на пациентите с техните субективни преживявания. Тревожността в определени ситуации поражда съзнателни очаквания за предстояща катастрофа, гняв и отчаяние.

I.П.2.3. Видове тревожни разстройства според DSM-V и МКБ–10

Генерализирано тревожно разстройство е често срещано психично заболяване, което се характеризира с дълготрайно безпокойство, страх, тревога, хронично притеснение, раздразнителност, нарушения на съня концентрацията, напрежение в мускулите.

Социално тревожно разстройство се характеризира с интензивен страх и избягване на негативен обществен контрол, унижение или социално взаимодействие. Страхът се проявява при говорене пред публика и социални взаимодействия. Специфични физически симптоми са изчервяване, изпотяване, треперене на гласа.

Паническо разстройство- (F41.0) – характеризира се с повтарящи се неочаквани пристъпи на паника, със симптоми треперене, объркване, световъртеж, гадене, затруднено дишане.

Агорафобия-(F 40.0)- характеризира се със силен панически страх от това, че човек се намира на обществено място, от което бягството би било трудно или невъзможно.

Посттравматично стресово разстройство-(F 43.1)- появява се като резултат от травмиращо преживяване – природно бедствие, изнасилване, отвличане, катастрофа, среща се често при войниците. Симптомите са тревожност, гняв, депресия, отбягване, свръхбдителност.

Обсесивно компулсивно разстройство(ОКР)(F 42) –характеризира се с obsесии – натрапливи мисли и образи и компулсии – многократно изпълнение на конкретни действия или ритуали. Човек с obsесивно компулсивно разстройство знае, че симптомите са неразумни и се бори с тях, но безуспешно.

I.П. ИНТЕРНЕТ РАЗВИТИЕ

I.П.1. Същност и исторически корени на интернет в полето на развитието на дигиталните технологии

За разбиране същността на Интернет е необходимо доброто разбиране на понятието за мрежа. Мрежа е група от компютри, които имат връзка помежду си и могат да обменят информация. По своята същност Интернет представлява мрежа от мрежи и е съставен от множество мрежи на различни организации – компании, университети и организации. Интернет, наричан още “информационна супермагистрала“ е един от най -великите продукти на Епохата на информацията. Същността на Интернет е не толкова в мрежовия хардуер, в компютрите и в телефонните линии, а по-скоро във взаимодействието между тях.

Интернет притежава мощен социализиращ ефект, поради няколко причини:

- хората улесняват своя социален живот;
- интернет предоставя евтино, бързо и ефективно комуникиране с приятели пред екрана- монитора;
- комуникацията може да бъде прекъсната във всеки един момент;
- наличието на разнообразни форуми улеснява получаването на информация и социалното общуване между хората и скъсява дистанцията между тях.

I.П.2. Влияние на дигиталните технологии върху децата в световен мащаб

В съвременен план дигиталния свят все повече променя живота и начина на протичане на детството. Подрастващите все по-активно се свързват в социалните мрежи с други хора, близки, съученици. В световен мащаб ползващите активно интернет деца все повече нараства. Един на всеки трима интернет потребители в света е дете или подрастващ под 18-

годишна възраст. Все повече доказателства сочат, че децата имат достъп до интернет от все по-ранна възраст. В някои държави е вероятно децата на възраст под 15 години да използват интернет колкото възрастните над 25 години. Технологиите все повече подхранват у децата „културата на спалнята“, като онлайн достъпът за много деца става по-личен, по-интимен и по-слабо контролиран.

I.III.2.2. Проблемното интернет поведение и поведенческа зависимост

Като понятие пристрастяването е процес на създаване на психическа или физическа зависимост към определено вещество или действие. Обикновено пристрастяването е процес, който се развива с времето и може да доведе до извършване на определена дейност.

В литературата се дискутират различни пристрастявания, свързани с онлайн пространството:

- прекаляване с уебсърфинга в търсене на забавления и информация;
- пристрастяване към виртуално общуване – чат, форуми, ICQ, Skype, Facebook, Viber;
- пристрастяване към компютърни игри;
- пристрастяване към покупки в интернет магазини;
- редовно участие в аукциони;
- натрапчиво влечение към порносайтове и киберсекс.

В съвременното общество се обсъжда т.н. „интернет зависимост“, която започва да се превръща в психическа и физическа болест днес. В медицината вече се говори за „синдромът на компютърната мишка“ (Repetitive Strain Injury – RSI синдром), което се изразява в професионално заболяване за хората, използващи продължително време компютър. Наблюдава се нарушение на нормалната работа на ръката, плешките и шията поради монотонната работа пред компютър.

I.III.2.3. Изследователски подходи и теоретични модели към вредната интернет употреба

Изключително предизвикателство в полето на психологията и психиатрията е отделянето на нозологична единица „интернет зависимост“. Пристрастяването към виртуалното пространство води до самоизолация, а оттам към депресия и други опасни последици за психическото и физическото здраве на нетохолиците.

Съвременните научни търсения се фокусират върху изследователски подходи, създаване на концептуални и обяснителни модели, обсъждане на насоки за терапия и превенция на проблемното ползване. Няколко подходи за интервенция са известни на практиката.

Клинично ориентиран подход – насочен към зависимостта към вещества и поведения. Изследователите, прилагащи този подход ползват термини като злоупотреба и пристрастеност. Те свързват зависимостта към вещества и предлагат сходни симптоми:

- повтарящ се поведенчески модел;
- намален контрол върху поведението;
- поява на възбуждащ подтик (craving) непосредствено преди инициране на поведението;
- хедонистичен елемент по време на поведенческата изява;
- многократни неуспешни опити да се намали или спре влошаването;
- повишен толеранс и симптоми на отнемане, разглеждани като израз на невробιοлогична адаптация.

В подкрепа на клиничния подход е едно изследване, в което по време на онлайн-игра се извършва мозъчно картографиране и се получават данни за активиране на допаминергичната система, и субективно преживяване на еуфория. Децата с проблемно ползване на

Интернет, са предразположени към развитие на разстройство с хиперактивност и дефицит във вниманието (ADHD), което от своя страна е рисков фактор за наркомания в зряла възраст (Енев, 2014).

Вторият подход търси сходства с нарушенията, които в DSM се описват като неуточнени нарушения на импулсния контрол (not otherwise specified-NOS). Това са поведенчески разстройства, чиято основна характеристика е невъзможността за противопоставяне на вътрешен импулс, стремеж (drive) или изкушение да се извърши действие, което е вредно за лицето или за други хора.

Третият подход се лансира от изследователи, които подкрепят идеята за вместване на специфичните симптоми в диагностичната рамка на познатите психични разстройства, като се имат предвид както зависимостта към вещества, така и поведенческите зависимости.

Четвъртият подход, насочен към описание на феномена, е разглеждането му не като заболяване, а по-скоро като група дефицити в психичната саморегулация, които се разполагат в един континуум на преход от норма към патология.

В литературата се срещат някои теоретични модели на проблемната Интернет употреба.

Когнитивно-поведенчески модел на Дейвис (Davis, S., 1999) – моделът е базиран на допускането, че проблемното ползване е резултат от малоадаптивни когнитивни, които, в унисон с различни стимули, съхраняват или засилват дисфункционалния поведенчески отговор. Авторът използва рамката предразположеност – стрес и разполага причинните фактори на проблемното ползване в това поле.

Теоретичен модел на Кимбърли Йънг. След провеждане на научно изследване сред 496 индивиди Йънг прави съобщение пред Американската психологична асоциация през 1996 г., в което обявява резултатите си и разглежда понятието зависимост към Интернет, поставяйки въпроса за обособяването му като ново клинично разстройство. В своето изследване тя заимства диагностичните критерии от DSM-IV за зависимост към психоактивни вещества и ги трансформира, за да станат приложими за идентифициране на зависимост към Интернет. По-късно авторката посочва, че зависимостта към Интернет не включва интоксикант в етиологията си, както при зависимостите.

Невропсихологичен модел. Моделът представя обяснение на пристрастеността към интернет, базирайки се на невротрансмитерната модулация на поведението. Известно е, че злоупотребата с вещества и нарушенията на импулсния контрол се проявяват при промени в количеството на някои мозъчни невротрансмитери (допамин, серотонин и ендогенни опиоиди).

Компенсационен модел. Съгласно този модел, хората търсят „духовна компенсация“ в онлайн дейности. Тази констатация се подкрепя от проучване, установяващо повишени нива на самота сред ученици, идентифицирани като проблемни потребители на интернет (Коерп, 1998).

Ситуационен модел. Ситуационните фактори играят роля в развитието на проблеми при ползване на Интернет. Хората, които се чувстват претоварени, имат лични проблеми или преживяват събития, променящи живота им като скорошен развод, преместване или смърт на близък, могат да се абсорбират в един виртуален свят, пълен с фантазия и тайнство.

Факторен теоретичен модел на Сълър. Факторният анализ на Сълър е основан на теорията за йерархията на потребностите на Маслоу като обяснителен модел на Интернет зависимостта. Авторът предполага, че разграничаването между здравословно и проблемно ползване на Интернет може да се извърши посредством проверка на 8 фактора.

Теоретичен модел на Grohol, J. (1999 https://www.researchgate.net/publication/23958373_Too_Much_Time_Online_Internet_Addiction_or_Healthy_Social_Interactions).

Гроул предполага, че ползването на Интернет се развива в три стадия. В първия, потребителите са възхитени от възможностите на Интернет и се фиксират към нея до степен на свръхупот-

реба, която продължава до навлизането във втория стадий. В него, потребителят се разочарова от Интернет и я избягва, считайки че е скучна. Това продължава до третия стадий, в който потребителят намира баланс и започва да ползва технологията на „нормално“ ниво, което не интерферира с другите области на неговото функциониране.

I.П.4. Научни изследвания свързани с проблемното интернет поведение, агресията и тревожността

Проблемното интернет поведение (ПИП) има значителни последствия както за психичното и физическото здраве, така и за социалното функциониране на индивидите. На психично ниво, ПИП е свързано с различни психични разстройства, включително депресия, тревожност и поведенчески проблеми. Това поведение може да влоши съществуващи психични състояния или да доведе до развитието на нови, което прави ранната интервенция и превенция от съществено значение (Asam et al., 2019; Piqueras et al., 2024). Освен това, ПИП има сериозни последствия върху качеството и количеството на съня, често причинявайки безсъние и други свързани проблеми. Връзката между ПИП и нарушенията на съня се влияе от фактори като структурата на семейството и образователното ниво на родителите, което подчертава ролята на социалния контекст (Kokka et al., 2021).

Социалната тревожност е значително свързана с проблемното интернет поведение, като данните показват, че съществува положителна корелация между двете. Юношите и младите хора с по-високи нива на социална тревожност са по-склонни да развият навици за прекомерно и проблемно използване на интернет. Това може да се обясни с факта, че интернетът често се използва като средство за избягване на директни социални взаимодействия, което намалява моментното напрежение, но същевременно засилва зависимостта от виртуалните комуникации (Ding et al., 2023; Arinda et al., 2024).

Психиатричните коморбидности са един от най-силните предиктори на ПИП. Юношите с разстройства като хиперактивност и дефицит на внимание (ХАДВ) или депресивни състояния са по-склонни към прекомерно интернет поведение, отколкото децата без това разстройство. Специфични онлайн активности, като социални мрежи и видеоигри, са особено рискови за тези групи, тъй като предлагат среда за избягване на реалните предизвикателства и компенсиране на социалните дефицити (Demirtas et al., 2020).

Общата употреба на интернет не показва значителна връзка с депресията, но може да играе роля в намаляването на тревожността при юноши с високи нива на базисна тревожност (Thom et al., 2018).

Полът също играе роля в тази проява, като момчетата са по-склонни да демонстрират такова поведение в сравнение с момичетата. Разликите се изразяват не само в честотата на проявата, но и в начините, по които проблемното интернет поведение влияе върху външните поведения, като например агресивност или антисоциални прояви (Asam et al., 2019; Zhu et al., 2023). Момчетата като цяло показват по-високи нива на проблемно интернет поведение. Момичетата в групите с ПИП са склонни да изпитват по-високи нива на депресия, тревожност и стрес, което предполага, че макар разпространението на ПИП да е по-високо сред момчетата, психологическите последствия са по-тежки за момичетата (Xue et al., 2023).

Изследванията показват, че интернет зависимостта и определени онлайн активности са свързани с повишени нива на агресивно поведение сред юношите. Тази взаимовръзка е особено изразена при по-младите юноши и тези, които се намират в началните етапи на юношеското развитие, като учениците в основните училища и началните класове на гимназиите (Ko et al., 2009; Lim et al., 2015).

Юношите, които имат проблемно интернет поведение, са значително по-склонни да демонстрират агресивни поведения. Тази връзка може да бъде обяснена чрез различни психологически механизми. На първо място, проблемното интернет ползване често е придружено от други психологически проблеми, като тревожност, депресия и импулсив-

ност. Тези състояния могат да намалят способността на индивида да регулира своите емоции и поведения, което от своя страна увеличава вероятността от агресивни прояви (Lim et al., 2015; Obeid et al., 2019).

Проблемното поведение в интернет не е само причина за агресивно поведение, но също така е и последицие от психологически трудности, които увеличават риска от агресия. Например, импулсивността, която често е характерна за тези юноши затруднява регулирането на моментни емоционални реакции. Тревожността и депресията, които също са характерни, могат да доведат до по-агресивни отговори, особено когато юношите са изправени пред стресови ситуации или социални конфликти (Lim et al., 2015; Obeid et al., 2019).

Определени типове онлайн дейности в интернет обаче, са силно свързани с по-високи нива на агресия при юношите, подчертавайки разнообразните влияния на интернет върху поведението. Сред тези дейности се открояват онлайн чатове, гледане на съдържание за възрастни, онлайн игри и хазарт, които според изследванията увеличават риска от агресивни прояви (Ko et al., 2009).

Изследванията показват, че импулсивността, предишният опит с агресия и преживяванията на кибер-жертва са значими предиктори за проявата на киберагресия (Álvarez-García et al., 2018; Werner et al., 2010; Chen & Chen, 2024).

Социалните мрежи и платформите за мигновени съобщения предлагат анонимност и дистанция, които улесняват проявата на агресивно поведение, без да се изпитват непосредствени социални последици (Piko et al., 2017; Appel et al., 2014).

ВТОРА ГЛАВА

ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

II. I. Провеждане на изследването

II. I. 1. Етапи на провеждане на изследването

Планиране и подготовка

- Подбор на методически инструментариум. Избрани са стандартизирани и валидирани въпросници за измерване на агресията, тревожността и интернет поведението. Инструментариумът е адаптиран за условията на българската училищна среда.
- Преминаване на обучение за работа с инструментариума. Избрани са стандартизирани за България въпросници, които са закупени и е преминато обучение.
- Идентифициране на извадката. Определени са четири гимназии в град Пловдив, представляващи различни социални и културни среди, за да се осигури представителност на изследването.

Етика на изследването

- Получаване на разрешения. Проведени са предварителни срещи с директорите на училищата и педагогическите съветници за обсъждане на целите и условията за провеждане на изследването.
- Попълване на информирано съгласие. Всички участници са предоставили информирано съгласие, а за непълнолетните е осигурено допълнително съгласие от техните родители или настойници, съгласно етичните стандарти.

Организация на изследването

- Планиране на провеждането. Уговорени са подходящи дати и часове за провеждане на изследването, съобразени с учебния график на училищата.
- Осигуряване на среда. Въпросниците са раздадени и попълнени по време на учебен час, в присъствието на изследователя, за да се гарантира правилно попълване и да се отговори на евентуални въпроси.

Провеждане на изследването

- Събиране на данни. Участниците попълват въпросниците в контролирана среда, където е осигурена поверителност и комфорт.
- Отстраняване на некоректни данни. Участници, които декларират, че не използват дигитални технологии, са изключени от анализа, за да се запази релевантността на изследването.

Следизследователска дейност

- Дебрифинг с участниците. След приключване на попълването е проведен разговор с участниците, за да се обясни целта на изследването и начинът, по който ще бъдат използвани събраните данни. Това включва и отговори на евентуални въпроси от страна на учениците.
- Благодарности. Всички участници и училища са получили благодарност за съдействието.

Анализ на данните

- Обработка на данни. Събраните отговори са кодирани и въведени в статистически софтуер за анализ.
- Аналитични процедури. Извършени са описателни, корелационни и регресионни анализи, както и клъстерен анализ за идентифициране на профили сред извадката.

II.1.2. Изследвани лица – извадка и етапи на провеждане на изследването

Извадката в настоящото изследване обхваща 399 ученици на възраст между 14 и 18 години, всички от гимназиален етап на обучение. Точно 224 /66,07%/ са момчета и 175 /51,62%/ са момичета. Участниците са подбрани от четири различни гимназии в град Пловдив, като подборът е извършен с оглед на разнообразието от социални и културни среди, които тези училища представляват. Това позволява да се постигне по-широко обхващане на факторите, влияещи върху изследваните променливи, и да се гарантира по-голяма представителност на резултатите.

За включването на всеки участник е осигурено попълнено информирано съгласие. За учениците под 18-годишна възраст това съгласие е предоставено и от родителите или законните настойници, в съответствие с етичните стандарти на научните изследвания. Въпросниците са попълнени в рамките на учебен час, като предварително са проведени разговори с директорите на гимназиите и педагогическите съветници. Тези разговори са целели договаряне на условията за провеждане на изследването и гарантиране на подходящата организация в училищната среда.

II.II. Методически инструментариум и операционализация на понятията

II.II.1. Измерване на тревожност

В изследването тревожността се разглежда като многопластов конструкт, включващ физиологични, когнитивни и социални аспекти. Данните, които са разглеждани са част от Многомерна скала за тревожност в юношеска възраст (RCMAS, Reynolds & Richmond, 1978; българска адаптация Калчев, 2006).

Тази скала е стандартизиран самоотчетен инструмент, съдържащ 37 въпроса, предназначен за оценка на нивото и естеството на тревожността при подрастващи. Скалата е бинарна („Да“ или „Не“), като утвърдителният отговор показва, че даден айтем отразява чувствата или поведението на индивида. Общият резултат за тревожност се изчислява на база 28 въпроса, разпределени в три субскали:

- Физиологични реакции (8 въпроса).
- Нервност (6 въпроса).
- Безпокойство (8 въпроса).
- Социални притеснения (6 въпроса).
- Скала „Лъжа“ (9 въпроса).

II.П.2. Измерване на агресия

В изследването агресията се разглежда като многопластов конструкт, включващ различни форми на изразяване – от физически и вербални прояви до скрити и емоционални компоненти. Изчисляването на резултатите по всяка от скалите позволява детайлна оценка на агресивното поведение в неговите различни аспекти. Това осигурява основа за изследване на връзките между агресията, тревожността и интернет поведението.

Агресията е измерена чрез Многомерната скала за агресивност в юношеска възраст (МСА), разработена от П. Калчев (2005). Тази скала е самоотчетен инструмент, предназначен за оценка на различни аспекти на агресивното поведение. Участниците оценяват своето съгласие с твърдения по петстепенна, ликертова скала: „изцяло невярно“, „по-скоро невярно“, „трудно е да се каже“, „по-скоро вярно“ и „напълно вярно“.

Описание на скалите:

Физическа агресия (8 въпроса).

Вербална агресия (8 въпроса).

Индиректна агресия (10 въпроса).

Гняв (10 въпроса).

Враждебност (10 въпроса).

Морален скептицизъм (8 въпроса).

Недоверие (5 въпроса).

II.П.3. Измерване на интернет поведението

Измерването на интернет поведението е проведено чрез авторски въпросник. Формулирането на въпросите във въпросника за проблемно интернет поведение се основава на задълбоченото запознаване със съществуващите теоретични модели и емпирични изследвания, които разглеждат сложността на интернет поведението при юношите. Включените твърдения са вдъхновени от концепции за поведенческата зависимост, които акцентират върху трудностите при прекратяване на прекомерната употреба на интернет и негативните емоционални реакции, които възникват при липса на достъп до него. Освен това въпросникът интегрира социално-психологически модели, подчертаващи ролята на интернет като пространство за социална компенсация, изграждане на виртуална идентичност и получаване на емоционална подкрепа, което е от особена важност в юношеската възраст. Част от въпросите отразяват идеите на когнитивно-поведенческите теории, които разглеждат значимостта на саморегулацията и осъзнаването на негативните последици от прекомерното използване на интернет. Въпросникът също така черпи вдъхновение от изследвания, които установяват връзки между интернет поведението и психичните състояния като тревожност, депресия и социална изолация, и взема предвид реалните наблюдения върху поведението на юношите, които често използват интернет като средство за бягство от реалността или за компенсиране на дефицити в социалните контакти. Освен това структурата на въпросите е повлияна и от идентифицираните от Young (1998) основни компоненти на интернет зависимостта – компулсивното използване, социалната изолация и емоционалната дисрегулация. Всички тези аспекти допринасят за създаването на въпросник, който позволява изследването на различните измерения на проблемното интернет поведение чрез интегриран и мултидисциплинарен подход.

Въпросникът включва 25 твърдения, на които участниците отговарят чрез четиристепенна скала за степен на съгласие: „Не съм съгласен“ (1), „Почти не съм съгласен“ (2), „Почти съм съгласен“ (3), „Напълно съм съгласен“ (4). Високите резултати по определени групи от въпроси индикират по-силно изразено проблемно поведение, свързано с интернет.

ТРЕТА ГЛАВА

АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ПРОВЕДЕНО ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

III.1. Резултати от изследването

Резултатите от анализа на надеждността за различните скали, включени в изследването на агресията, показват различна степен на вътрешна консистентност, измерена чрез коефициента алфа на Кронбах. Общата скала за агресия демонстрира висока надеждност със стойност от 0.865, което потвърждава, че тя е добре конструирана и предоставя стабилни измервания на общата агресивност. Скалата за физическа агресия показва умерена надеждност със стойност от 0.626, което предполага относително добра съгласуваност на айтемите. Скалата за вербална агресия, с алфа коефициент от 0.479, показва по-слаба вътрешна съгласуваност. Скалата за индиректна агресия показва добра надеждност с коефициент от 0.717, което я прави надежден инструмент за измерване на този вид агресивност. Скалата за гняв демонстрира умерена вътрешна консистентност със стойност от 0.512. Скалата за враждебност има сходна стойност на надеждност от 0.569.

Най-ниската стойност на алфа на Кронбах е регистрирана за скалата за морален скептицизъм (0.391), което показва значителни проблеми с вътрешната съгласуваност между айтемите.

Направен е анализ за проверка на разлики между момчета и момичета и по възраст в рамките на скалата. Резултатите от Т-Тест за скала агресия по пол са представени в **таблица 1**.

Таблица 1: Т-Тест за скала агресия по пол

		Independent Samples Test					
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means			
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference
Общ суров бал	EVA	0.764	0.383	0.283	397	0.777	0.66536
	EVnA			0.281	362.999	0.779	0.66536
Физическа агресия – суров бал	EVA	0.186	0.667	0.134	397	0.893	0.06821
	EVnA			0.133	365.321	0.894	0.06821
Вербална агресия – суров бал	EVA	0.545	0.461	-0.843	397	0.400	-0.35750
	EVnA			-0.836	360.356	0.404	-0.35750
Индиректна агресия – суров бал	EVA	0.720	0.397	0.616	397	0.538	0.40607
	EVnA			0.611	359.616	0.542	0.40607
Гняв – суров бал	EVA	0.317	0.574	-0.132	397	0.895	-0.06625
	EVnA			-0.132	377.002	0.895	-0.06625
Враждебност – суров бал	EVA	0.076	0.782	0.292	397	0.770	0.15714
	EVnA			0.293	379.494	0.769	0.15714
Морален скептицизъм – суров бал	EVA	0.405	0.525	0.651	397	0.515	0.25589
	EVnA			0.648	365.995	0.517	0.25589
Недоверие – суров бал	EVA	2.671	0.103	0.623	397	0.533	0.20179
	EVnA			0.630	386.650	0.529	0.20179

Груповата статистика показва, че липсват значими полови различия по всички скали на агресия. Средните стойности за момчета и момичета са почти идентични както по общия резултат, така и по отделните подскали (физическа, вербална, индиректна агресия, гняв, враждебност, морален скептицизъм и недоверие). Вариациите в резултатите са умерени и

сходни между половете, което показва относителна хомогенност на агресивните прояви в изследваната извадка.

В **таблица 2** са представени данните, които касаят разпределението по възраст.

Таблица 2: Т-Тест за разликите по възраст

		Independent Samples Test					
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means			
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference
Общ суров бал	EVA	36.945	0.000	-4.002	397	0.000	-9.14458
	EVnA			-4.017	327.590	0.000	-9.14458
Физическа агресия – суров бал	EVA	12.953	0.000	-4.927	397	0.000	-2.41309
	EVnA			-4.938	366.016	0.000	-2.41309
Вербална агресия – суров бал	EVA	14.320	0.000	-2.736	397	0.006	-1.14156
	EVnA			-2.743	367.010	0.006	-1.14156
Индиректна агресия – суров бал	EVA	36.061	0.000	-4.207	397	0.000	-2.69184
	EVnA			-4.221	334.882	0.000	-2.69184
Гняв – суров бал	EVA	14.850	0.000	-2.757	397	0.006	-1.36032
	EVnA			-2.763	368.014	0.006	-1.36032
Враждебност – суров бал	EVA	27.675	0.000	-2.378	397	0.018	-1.26112
	EVnA			-2.385	349.030	0.018	-1.26112
Морален скептицизъм – суров бал	EVA	2.062	0.152	-1.311	397	0.191	-0.51040
	EVnA			-1.313	390.015	0.190	-0.51040
Недоверие – суров бал	EVA	1.490	0.223	0.728	397	0.467	0.23376
	EVnA			0.728	395.533	0.467	0.23376

Т-тестът разкрива статистически значими възрастови разлики в агресивността. Учениците на възраст 16–18 години демонстрират по-високи нива на обща, физическа, вербална, индиректна агресия, както и гняв и враждебност в сравнение с групата 14 – 15 години ($p < 0.01$). Не са установени значими различия по скалите за морален скептицизъм и недоверие, което предполага, че тези компоненти не се влияят съществено от възрастта в изследваната извадка.

Скали за тревожност

Данните по пол във връзка с тревожността са представени в **таблица 3**.

ANOVA анализът разкрива значими полови различия по повечето скали на тревожност. Момчетата показват по-високи стойности по общия бал, безпокойство, социални притеснения, физиологични реакции и скалата за лъжа ($p < 0.001$). Единствено по скалата за нервност момчетата имат по-високи резултати ($p = 0.009$), което може да отразява различия в емоционалната чувствителност. Данните потвърждават, че полът е значим фактор в проявите на тревожност в юношеска възраст.

Таблица 3: Различия по пол

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Общ_бал	Between Groups	1533.570	1	1533.570	101.194	0.000
	Within Groups	6016.460	397	15.155		
	Total	7550.030	398			
Бал_безпокойства	Between Groups	518.590	1	518.590	220.223	0.000
	Within Groups	934.874	397	2.355		
	Total	1453.464	398			
Бал_соц.притеснения	Between Groups	90.375	1	90.375	64.392	0.000
	Within Groups	557.194	397	1.404		
	Total	647.569	398			
Бал_физиол.реакции	Between Groups	80.943	1	80.943	44.575	0.000
	Within Groups	720.897	397	1.816		
	Total	801.840	398			
Бал_нервност	Between Groups	11.477	1	11.477	6.820	0.009
	Within Groups	668.102	397	1.683		
	Total	679.579	398			
Бал_лъжа	Between Groups	58.764	1	58.764	22.500	0.000
	Within Groups	1036.880	397	2.612		
	Total	1095.644	398			

Разликите по показателя възраст във връзка със скалите за тревожност са изложени в **таблица 4**.

Анализът на възрастовите различия при тревожността показва селективни ефекти. Значими разлики са установени при безпокойството, социалните притеснения и нервността ($p < 0.01$), като учениците на възраст 16 – 18 години демонстрират по-високи стойности. Липсват значими разлики при общия бал, физиологичните реакции и скалата за лъжа. Това сочи, че определени компоненти на тревожността нарастват с възрастта, вероятно поради повишена социална осъзнатост и натоварване през по-късната юношеска възраст.

Таблица 4: Разлики по възраст относно скали тревожност
ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Общ_бал	Between Groups	27.979	1	27.979	1.477	0.225
	Within Groups	7522.052	397	18.947		
	Total	7550.030	398			
Бал_безпо- койства	Between Groups	34.271	1	34.271	9.587	0.002
	Within Groups	1419.193	397	3.575		
	Total	1453.464	398			
Бал_соц.при- теснения	Between Groups	19.093	1	19.093	12.060	0.001
	Within Groups	628.476	397	1.583		
	Total	647.569	398			
Бал_фи- зиол.реакции	Between Groups	2.887	1	2.887	1.435	0.232
	Within Groups	798.952	397	2.012		
	Total	801.840	398			
Бал_нервност	Between Groups	16.724	1	16.724	10.016	0.002
	Within Groups	662.855	397	1.670		
	Total	679.579	398			
Бал_лъжа	Between Groups	4.218	1	4.218	1.534	0.216
	Within Groups	1091.426	397	2.749		
	Total	1095.644	398			

Факторен анализ на въпросник за вредно интернет поведение

Разработен е авторски въпросник за вредно интернет поведение, насочен към идентифициране на признаци на зависимост и загуба на контрол при тийнейджъри. Целта е да се обхванат ключови поведенчески прояви с негативни последици в личен, социален и академичен план. За валидиране на инструмента е проведен факторен анализ, който разкрива структурата на въпросника и потвърждава неговата измервателна стойност. Анализът е от съществено значение за оценката на конструктивната валидност и за идентифицирането на подскали, отразяващи основните аспекти на проблемната интернет употреба.

Резултатите от факторния анализ са показани в **таблицы 7**.

Таблица 7: Факторен анализ
Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
15. Интернет ме кара да спра да се тревожа за всичко, което ме заобикаля.	.853		
6. Общуването в Интернет ми дава свободата да опознавам по-лесно хората.	.824		
7. Приятелите и познатите ми в Интернет се отнасят по-добре към мен, отколкото тези, с които общувам на живо.	.787		
5. Когато съм в Интернет, имам приповдигнато настроение.	.741		
12. В Интернет има много повече забавления, отколкото с познати или приятели на живо.	.717		
3. Когато съм в Интернет се чувствам в по-голяма безопасност, отколкото, когато общувам лице в лице.	.707		
2. Чувствам се по-харесван, когато общувам в Интернет, отколкото при контакт лице в лице.	.704		
16. Чувствам се по-самотен, когато общувам реално, отколкото, когато се забавлявам в Интернет.	.698		
14. Моята реалност е в Интернет.	.677		
21. Ако не влизам в Интернет ми е скучно и не знам как да се забавлявам.	.565		
13. Трудно убеждавам близките си, че съм по-признат сред приятелите си в Интернет, отколкото на живо.	.370		
18. Чувствам се нервно и тревожно, ако забравя телефона си въкъщи и нямам достъп до Интернет.		.672	
9. Родителите и близките ми ми правят забележка, че прекарвам твърде много време в Интернет.		.627	
8. Прекарвам много дълго време в Интернет.		.617	
4. Когато съм бил дълго време в Интернет, често продължавам да искам да бъда отново там.		.599	
11. Често ми се случва да искам отново да ползвам Интернет, дори при това, че преди малко съм излязъл.		.590	
20. Често, когато пребивавам в Интернет мога да кажа или напиша на някого съобщение, което иначе не бих могъл да му кажа в очите.		.586	
22. Предпочитам да пребивавам в Интернет, отколкото да върша дейности, които близките ми са ме помолили.		.565	
17. Понякога ми се случва дори, когато спя и се събудя нощем да вляза в Интернет.		.521	
19. Живея в онлайн свят и не искам да спра да ползвам Интернет постоянно.		.469	
1. Когато влизам в Интернет от някакво устройство, се чувствам най-комфортно.		.299	
23. Не искам да прекарвам толкова много време в Интернет, смятам, че е вредно за мен.			.833
25. Понякога чувствам, че Интернет много ми вреди, когато прекарвам много време в него.			.823
24. Изпитвам тревога, че не мога да се откажа от постоянното ми влизане в Интернет.			.599
10. Поставям си за цел точно колко време да прекарвам в Интернет и се старая да не го правя повече от предвиденото.			.193

Един съкратен академичен вариант на анализа на факторната структурасе изразява в следното:

- Факторният анализ на авторския въпросник за вредно интернет поведение разкри три основни фактора:
- Социално-емоционална значимост на интернет, отразяващ ролята на онлайн средата като средство за облекчаване на тревожността, социална свързаност и чувство за сигурност. Най-високи тежести показват айтеми, свързани с психологическо облекчение и социална свобода.
- Поведенческа ангажираност с интернет, свързана с прекомерна употреба, трудности при ограничаването и ритуализирани навици. Айтемите показват модели на поведение, характерни за зависимост и затруднена саморегулация.
- Критичност и саморегулация, отразяващ осъзнаването на вредата от прекомерната употреба и усилията за самоконтрол. Айтемите с висока тежест показват ясно изразена саморефлексия.

Резултатите потвърждават добра конструктивна валидност на инструмента, като факторната структура обхваща ключовите измерения на проблемната интернет употреба. Това утвърждава въпросника като подходящ инструмент за оценка на дигиталното поведение при подрастващи.

По-надолу са представени средните стойности по различните скали, представени в **таблица 8**.

Таблица 8: Средни стойности на скалите

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Социално и емоционално свързано поведение в интернет	399	1.27	4.00	3.0633	.57713
Поведенческа ангажираност с интернет	399	1.20	4.00	3.8243	.23508
Критичност и саморегулация на използването на интернет	399	1.00	2.25	1.1679	.29281
Valid N (listwise)	399				

Средните стойности по трите фактора на въпросника разкриват съществени поведенчески тенденции. Най-висока е поведенческата ангажираност с интернет ($M = 3.32$), което показва силно и интензивно използване на интернет в ежедневието. Социално-емоционалната значимост на интернет също е отчетливо изразена ($M = 3.06$), като участниците използват интернет за емоционална регулация и социални взаимодействия. В рязък контраст, саморегулацията и критичността спрямо употребата на интернет е с най-ниска стойност ($M = 1.17$), което сочи към слабо осъзнаване на негативните ефекти и липса на контрол. Това несъответствие между висока ангажираност и ниска саморефлексия подчертава риска от проблемна интернет употреба. Не са установени значими разлики по пол и възраст.

Взаимодействие между скалите

Корелационен анализ

Резултатите от корелациите между факторите на въпросника за интернет ползване и останалите два и са показани в **таблица 9**.

Таблица 9: Корелации между интернет поведение и други скали
Correlations

		Социално и емоционално свързано поведение в интернет	Поведенческа ангажираност с интернет	Критичност и саморегулация на използването на интернет
Физическа агресия – средна стойност	R Sig.		.209** 0.000	-.180** 0.000
Вербална агресия – средна стойност	R Sig.	-.161** 0.001		
Индиректна агресия – средна стойност	R Sig.	-.104* 0.037	.163** 0.001	-.129* 0.010
Гняв – средна стойност	R Sig.	-.110* 0.029		-.104* 0.039
Враждебност – средна стойност	R Sig.			
Морален скептицизъм – средна стойност	R Sig.			
Недоверие – средна стойност	R Sig.	-.155** 0.002	-.142** 0.004	
Безпокойства – средни стойности	R Sig.	.106* 0.034	.173** 0.001	
Соц. притеснения – средни стойности	R Sig.	.121* 0.016	.171** 0.001	
Физиол. реакции – средни стойности	R Sig.	.138** 0.006	.196** 0.000	
Нервност – средни стойности	R Sig.	-.148** 0.003		

Социално-емоционалната ангажираност в интернет е отрицателно свързана с вербална, индиректна агресия, гняв, недоверие и нервност ($p < 0.05$), което предполага, че по-високите нива на агресивност и тревожност ограничават качествено социално взаимодействие онлайн.

Поведенческата ангажираност показва положителни връзки с физическа и индиректна агресия, както и с безпокойство, социални притеснения и физиологични реакции ($p < 0.01$), което свидетелства за склонност към интензивна и импулсивна онлайн активност при повишена агресивност и тревожност.

Критичността и саморегулацията спрямо интернет употребата са отрицателно свързани с агресивност (физическа, индиректна, гняв, недоверие) и с нервност ($p < 0.05$), което показва, че тези индивиди имат затруднения с осъзнаване на рисковете и контрол върху дигиталното си поведение.

Агресивните и тревожни индивиди демонстрират по-висока поведенческа ангажираност, но по-слаба саморегулация и социална свързаност онлайн. Данните подготвят основа за последващи регресионни и медиаторни анализи.

Регресионни модели

На **таблица 10** е показано влиянието на скалите за тревожност върху социалния и емоционален контекст на интернет поведението.

Таблица 10: Социален и емоционален аспект с тревожност
Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		Sig.
	B	Std. Error	Beta	t	
1 (Constant)	3.401	.150		22.634	<.001
Безпокойства – средни стойности	.062	.057	.060	1.099	.272
Физиол. реакции – средни стойности	.147	.069	.117	2.143	.033
Физическа агресия – средна стойност	.069	.023	.184	3.044	.002
Вербална агресия – средна стойност	-.032	.026	-.072	-1.252	.211
Индиректна агресия – средна стойност	.034	.022	.095	1.548	.122
Недоверие – средна стойност	-.058	.019	-.159	-3.129	.002

a. Dependent Variable: Поведенческа ангажираност с интернет

Регресионният модел обяснява 11% от вариацията в поведенческата ангажираност с интернет и разкрива три значими предиктора. Физическата агресия ($\beta = 0.184$, $p = 0.002$) и физиологичните реакции на тревожност ($\beta = 0.117$, $p = 0.033$) предсказват по-висока ангажираност, докато недоверието ($\beta = -0.159$, $p = 0.002$) има обратно влияние. Това показва, че агресивността и тревожността усилват дигиталната активност, докато недоверието я ограничава. Моделите за останалите фактори не обясняват достатъчно вариация и не са интерпретирани.

Разлики в средните в зависимост от нивата на ползване

За да се категоризират участниците въз основа на техните резултати по трите фактора, свързани с интернет поведението – „Социално и емоционално свързано поведение“, „Поведенческа ангажираност с интернет“ и „Критичност и саморегулация на използването на интернет“, е използван методът на visual binning.

Дисперсионен анализ

ANOVA анализът предоставя информация за това кои групи се отличават най-силно и ще подчертае взаимовръзките между психологическите характеристики и различните категории на интернет поведение. Резултатите относно социалната и емоционална скала са представени в **таблица 11**.

Анализът на различията показва, че участниците с високи нива на социално и емоционално ангажирано интернет поведение демонстрират значимо по-високи стойности по скалите за тревожност и агресия. По-конкретно, безпокойството, социалните притеснения, физиологичните реакции и нервността са статистически по-изразени при тези участници ($p < 0.05$), което подсказва засилена емоционална уязвимост.

Също така се отчита значимо по-висока вербална и индиректна агресия, както и по-вишени нива на гняв и враждебност при лица с висока социална ангажираност онлайн ($p < 0.05$). Тези резултати показват, че социално-емоционалната свързаност в интернет среда може да бъде съпътствана от емоционален и поведенчески стрес, което подчертава необходимостта от интервенции, насочени към изграждане на устойчиви дигитални практики и психоемоционално регулиране при юноши.

Таблица 11: Дисперсионен анализ на скалата за социално и емоционално поведение
Multiple Comparisons
 Tukey HSD

Tukey HSD						95% Confidence Interval	
			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	Lower Bound	Upper Bound
Безпокойства-средни стойности	Висока стойност	Ниска стойност	0.09320	0.03645	0.053	-0.0009	0.1873
		Долна норма	.09273*	0.03503	0.042	0.0023	0.1831
Соц. притеснения-средни стойности	Ниска стойност	Висока стойност	-.08469*	0.02927	0.021	-0.1602	-0.0092
Физиол.реакции-средни стойности	Ниска стойност	Висока стойност	-.09881*	0.02982	0.006	-0.1757	-0.0219
Нервност – средни стойности	Ниска стойност	Горна норма	.12153*	0.03865	0.010	0.0218	0.2212
		Долна норма	.11905*	0.03653	0.007	0.0248	0.2133
Вербална агресия – средна стойност	Ниска стойност	Горна норма	.19010*	0.07163	0.041	0.0053	0.3749
Индиректна агресия – средна стойност	Ниска стойност	Горна норма	.25813*	0.08888	0.020	0.0288	0.4874
Гняв – средна стойност	Долна норма	Горна норма	.17224*	0.06395	0.037	0.0072	0.3372
Враждебност – средна стойност	Ниска стойност	Горна норма	.22063*	0.07236	0.013	0.0339	0.4073

Таблица 12: Връзка между поведението в интернет и скали за тревожност и агресия
Multiple Comparisons
 Tukey HSD

Paired TSD						95% Confidence Interval	
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	Lower Bound	Upper Bound
Безпокойства – средни стойности	Ниска стойност	Долна норма	-.11274*	0.03924	0.012	-0.2051	-0.0204
		Горна норма	-.14919*	0.03615	0.000	-0.2342	-0.0641
Соц. Притеснения – средни стойности	Ниска стойност	Долна норма	-.08644*	0.03129	0.016	-0.1601	-0.0128
		Горна норма	-.13283*	0.02883	0.000	-0.2006	-0.0650
Физиол.реакции – средни стойности	Ниска стойност	Долна норма	-.10806*	0.03165	0.002	-0.1825	-0.0336
		Горна норма	-.15943*	0.02916	0.000	-0.2280	-0.0908
	Долна норма	Горна норма	-.05137*	0.02047	0.033	-0.0995	-0.0032
Физическа агресия – средна стойност	Ниска стойност	Горна норма	-.32967*	0.10094	0.003	-0.5671	-0.0922
Индиректна агресия – средна стойност	Ниска стойност	Долна норма	-.29727*	0.11336	0.025	-0.5640	-0.0306
		Горна норма	-.38264*	0.10444	0.001	-0.6283	-0.1369
Недоверие – средна стойност	Ниска стойност	Горна норма	.26991*	0.10350	0.026	0.0264	0.5134

Представена е скалата, която разглежда интернет поведението като функция единствено на поведенческа необходимост. Резултатите са показани в **таблица 12**.

ANOVA анализът показва, че поведенческата ангажираност с интернет е значимо свързана с различни емоционални и поведенчески показатели. Участниците с висока ангажираност демонстрират повишени нива на безпокойство, социални притеснения, физиологични реакции, както и на физическа и индиректна агресия ($p < 0.05$). Обратно, те показват по-ниски нива на недоверие, което може да отразява по-голяма склонност към социална отвореност в онлайн среда.

Респондентите с ниска ангажираност се характеризират с по-ниски нива на тревожност и агресивност, но по-високо недоверие, което предполага социална дистанцираност. Тези резултати подчертават двупосочната природа на интернет ангажираността – от една страна, тя е свързана с по-активна социална интеграция, но от друга – с по-висок емоционален и поведенчески риск.

Друг фактор, който е разгледан, е критичността и умението за планиране на поведението в интернет. Резултатите са представени в **таблица 13**.

Таблица 13: Дисперсия на критичност и скали за агресия и тревожност

Multiple Comparisons

Tukey HSD

Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Соц. притеснения – средни стойности	Долна норма	Висока норма	.07063*	0.02775	0.030	0.0054	0.1359
	Долна норма	Висока норма	.07781*	0.02835	0.017	0.0111	0.1445
Физиол. реакции – средни стойности	Долна норма	Висока норма	.51974*	0.09298	0.000	0.3010	0.7385
	Долна норма	Висока стойност	.24025*	0.07762	0.006	0.0576	0.4229
		Висока стойност	-.27949*	0.10944	0.030	-0.5370	-0.0220
Индиректна агресия – средна стойност	Долна норма	Висока норма	.45851*	0.09783	0.000	0.2284	0.6887
	Висока норма	Висока стойност	-.29497*	0.11515	0.029	-0.5659	-0.0241
Гняв – средна стойност	Долна норма	Висока норма	.27894*	0.07532	0.001	0.1018	0.4561
Враждебност – средна стойност	Долна норма	Висока норма	.35929*	0.08013	0.000	0.1708	0.5478
	Висока норма	Висока стойност	-.25544*	0.09432	0.019	-0.4773	-0.0336

Анализът на скалата за критичност и саморегулация спрямо интернет поведение разкрива значими разлики по редица емоционални и поведенчески показатели. Участниците с висока критичност демонстрират по-високи социални притеснения и физиологични реакции ($p < 0.05$), което подсказва засилен емоционален дискомфорт, свързан с осъзнатостта относно поведението им в онлайн среда.

Същевременно се отчита по-висока физическа и индиректна агресия, гняв и враждебност при критичните участници ($p < 0.01$), което предполага, че осъзнаването на рисковете не е непременно защитен фактор, а може да бъде съпътствано от повишена емоционална и поведенческа реактивност. Тези резултати подчертават амбивалентния характер на критичността – от една страна тя предполага осъзнатост и регулация, но от

друга – е свързана с повишен вътрешен конфликт и напрежение, което може да се прояви в агресивни нагласи.

В изследването е приложен K-Means клъстерен анализ с цел идентифициране на хомогенни групи участници въз основа на техните нива на тревожност, агресия и интернет поведение. Използвани са стандартизирани резултати (z-стойности) и агрегирани средни стойности, което осигурява съпоставимост между различните променливи и точно формиране на клъстерите. Методът позволява сегментиране на извадката в различни психологически профили, отразяващи комплексни модели на емоционална и поведенческа ангажираност онлайн. Получените клъстери служат като основа за по-задълбочено разбиране на взаимодействията между тревожност, агресия и дигитално поведение, и създават предпоставки за формулиране на насочени интервенции. Резултатите от анализа са показани в **таблица 14**.

Таблица 14: K-Mean клъстерен анализ за групите изследвани лица
Final Cluster Centers

	Cluster	
	1	2
Zscore: Тревожност	.16909	-.23533
Zscore: Социално и емоционално свързано поведение в интернет	.62193	-.84170
Zscore: Поведенческа ангажираност с интернет	.51718	-.64853
Zscore: Критичност и саморегулация на използването на интернет	-.44411	.61774
Zscore: Среден суров бал АГРЕСИЯ	.01412	-.02334

Number of Cases in each Cluster

Cluster	1	2
Valid	231.000	167.000
Missing		.000

Клъстерният анализ идентифицира два профила на участници въз основа на тревожност, агресия и интернет поведение.

Клъстер 1 включва индивиди с висока социална и поведенческа ангажираност в интернет и ниска саморегулация. Те демонстрират умерена тревожност и близки до средните нива на агресия, като използват интернет като емоционален ресурс, но показват дефицити в критичното осъзнаване и контрол.

Клъстер 2 се характеризира с ниска тревожност, ниска интернет активност и висока саморегулация, което предполага по-контролирано и целенасочено поведение онлайн, но с ограничена социална ангажираност в дигитална среда.

Сравнението между двата клъстера подчертава ролята на саморегулацията като ключов защитен фактор срещу проблемно интернет поведение. Високата ангажираност, съчетана с нисък самоконтрол (Клъстер 1), повишава риска от емоционална зависимост и затруднения при прекъсване на онлайн активностите. Обратно, участниците с по-добри регулационни механизми (Клъстер 2) изглежда използват интернет по-балансирано, макар и с по-ограничена социална активност.

За допълнителна проверка на разликите между двата клъстера е приложен t-тест за независими извадки. Тестът оценява значимостта на различията по ключови променливи – тревожност, агресия и аспекти на интернет поведението – между формираните групи. Резултатите потвърждават статистически значими разлики, които валидират профилите, иден-

тифицирани чрез клъстерния анализ, и осигуряват по-задълбочено разбиране за психологическите особености на всяка група. Данните допринасят за формулирането на целенасочени препоръки, отнасящи се до интервенции и превенция на проблемно интернет поведение. Резултатите са представени в **таблица 15**.

Т-тестът за независими извадки потвърждава статистически значими различия между двата клъстера по редица ключови показатели. Участниците от Клъстер 1 демонстрират по-високи нива на тревожност, включително безпокойство, социални притеснения и физиологични реакции ($p < 0.001$), както и по-висока физическа агресия ($p = 0.003$). Те също така проявяват по-ниска саморегулация, което се съчетава с по-силна социална и поведенческа ангажираност в интернет. Тези характеристики очертават профил на емоционално реактивни и импулсивни потребители, които вероятно използват интернет като средство за справяне със стрес и социална несигурност.

Клъстер 2, напротив, се характеризира с по-ниска тревожност и агресивност, както и по-висока критичност и саморегулация ($p < 0.01$). Участниците в тази група подхождат към интернет с по-голям контрол и осъзнатост, демонстрирайки по-ниска ангажираност в социалната онлайн среда, но по-високо недоверие, отразяващо тяхната защитна дистанцираност.

Сравнението между двата клъстера подчертава ролята на саморегулацията като психологически буфер срещу проблемно интернет поведение. Докато Клъстер 1 е по-уязвим към зависимо и емоционално мотивирано онлайн поведение, Клъстер 2 демонстрира профил на по-контролирани, но социално по-резервирани потребители.

Таблица 15: Резултати от т-теста

Group Statistics

	Cluster Number of				
	Case	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Физическа агресия – средна стойност	1	231	3.5135	.55648	.03661
	2	167	3.3263	.70295	.05440
Вербална агресия – средна стойност	1	231	3.3983	.48894	.03217
	2	167	3.5120	.56658	.04384
Индиректна агресия – средна стойност	1	231	3.3827	.54266	.03570
	2	167	3.2665	.77705	.06013
Гняв – средна стойност	1	231	3.5381	.47008	.03093
	2	167	3.4737	.53088	.04108
Враждебност – средна стойност	1	231	3.4199	.48575	.03196
	2	167	3.3353	.58896	.04558
Морален скептицизъм – средна стойност	1	231	3.5509	.46022	.03028
	2	167	3.6070	.51962	.04021
Недоверие – средна стойност	1	231	3.4130	.63575	.04183
	2	167	3.5940	.63376	.04904
Безпокойства – средни стойности	1	231	1.8256	.19067	.01255
	2	167	1.7297	.26005	.02012
Соц. притеснения – средни стойности	1	231	1.8893	.15827	.01041
	2	167	1.8041	.20111	.01556
Физиол.реакции – средни стойности	1	231	1.9098	.15672	.01031
	2	167	1.8174	.20957	.01622
Нервност – средни стойности	1	231	1.6883	.28786	.01894
	2	167	1.7081	.28339	.02193

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means								95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Significance		Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper		
						One- Sided p	Two- Sided p						
Физическа агресия – средна стойност	EVA	4.301	.039	2.962	396	.002	.003	.18718	.06319	.06296	.31141		
	EVnA			2.855	305.265	.002	.005	.18718	.06557	.05815	.31621		
Вербална агресия – средна стойност	EVA	5.485	.020	-2.141	396	.016	.033	-.11371	.05311	-.21812	-.00929		
	EVnA			-2.091	324.891	.019	.037	-.11371	.05438	-.22069	-.00673		
Индиректна агресия – средна стойност	EVA	14.929	<.001	1.757	396	.040	.080	.11622	.06615	-.01383	.24627		
	EVnA			1.662	278.689	.049	.098	.11622	.06993	-.02144	.25388		
Гняв – средна стойност	EVA	2.193	.139	1.278	396	.101	.202	.06444	.05043	-.03470	.16358		
	EVnA			1.253	330.813	.106	.211	.06444	.05142	-.03671	.16560		
Враждебност – средна стойност	EVA	2.840	.093	1.567	396	.059	.118	.08458	.05398	-.02154	.19071		
	EVnA			1.520	314.512	.065	.130	.08458	.05566	-.02494	.19411		
Морален скептицизъм – средна стойност	EVA	1.007	.316	-1.138	396	.128	.256	-.05617	.04936	-.15322	.04088		
	EVnA			-1.116	330.866	.133	.265	-.05617	.05034	-.15519	.04285		
Недоверие – средна стойност	EVA	.310	.578	-2.807	396	.003	.005	-.18102	.06449	-.30781	-.05424		
	EVnA			-2.808	358.459	.003	.005	-.18102	.06446	-.30779	-.05426		
Безпокойства – средни стойности	EVA	14.964	<.001	4.246	396	<.001	<.001	.09592	.02259	.05151	.14033		
	EVnA			4.045	288.645	<.001	<.001	.09592	.02371	.04925	.14259		
Соц. притеснения – средни стойности	EVA	16.706	<.001	4.726	396	<.001	<.001	.08520	.01803	.04975	.12064		
	EVnA			4.550	303.947	<.001	<.001	.08520	.01872	.04835	.12204		
Физиол. реакции – средни стойности	EVA	16.719	<.001	5.035	396	<.001	<.001	.09245	.01836	.05635	.12854		
	EVnA			4.811	292.810	<.001	<.001	.09245	.01922	.05462	.13027		
Нервност – средни стойности	EVA	.355	.552	-.681	396	.248	.496	-.01977	.02905	-.07688	.03734		
	EVnA			-.682	361.028	.248	.495	-.01977	.02898	-.07676	.03721		

III. II. Изводи от изследването

Настоящото изследване анализира взаимовръзките между тревожност, агресия и интернет поведение при юноши, като обединява психометрични данни и многостъпални статистически анализи. Резултатите потвърждават, че високите нива на тревожност и агресивност са свързани с повишена социална и поведенческа ангажираност в интернет, която обаче често е съпътствана от ниска саморегулация и критичност, и съответно — с по-висок риск от проблемно дигитално поведение.

Анализът по пол и възраст потвърждава съществуването на социално-моделирани и възрастово-обусловени различия. Момчетата демонстрират по-високи нива на външно изразена агресия (физическа, гняв, враждебност), докато момичетата проявяват повече вътрешно насочена тревожност (социални притеснения, физиологични реакции). По-младите юноши показват повишена емоционална уязвимост и социална ангажираност в интернет, докато по-големите демонстрират по-добра саморегулация, което вероятно отразява когнитивното съзряване и социалния опит.

Корелационните и регресионните анализи потвърждават, че агресивността и тревожността са ключови предиктори на поведенческата интернет ангажираност, като същевременно показват обратна връзка с критичността и саморефлексията. По-високи нива на безпокойство, социални притеснения и физиологични реакции се свързват с компенсаторно използване на интернет, докато високото недоверие и саморефлексия ограничават ангажираността, но също така – социалната свързаност онлайн.

Клъстерният анализ очерта два отчетливи психологически профила:

- Клъстер 1: емоционално реактивни, с висока тревожност, физическа агресия и ангажираност в интернет, но с ниска саморегулация – профил, уязвим към проблемно дигитално поведение.
- Клъстер 2: саморегулирани и критични, с ниска тревожност и агресия, висока осъзнатост и контрол върху интернет употребата, но ограничена социална активност онлайн.

Разликите между тези профили подчертават централната роля на емоционалната регулация и уменията за самоконтрол като защитни механизми срещу рисковото интернет поведение. Потвърдено бе, че интернет често изпълнява компенсаторна функция при юноши с повишена тревожност и агресивност, което налага нуждата от психологически интервенции, насочени към развитие на регулаторни умения.

Факторният анализ валидира авторския инструмент за измерване на вредно интернет поведение, като очерта три стабилни фактора: социално-емоционална значимост, поведенческа ангажираност и саморегулация, което предлага основа за бъдещи изследвания и приложни интервенции.

Хипотезите в изследването се потвърждават. Изследването изпълнява целите си, като предлага надежден емпиричен модел за разбиране на взаимодействията между личностни характеристики и интернет поведение при юноши. Получените резултати имат пряка практическа приложимост, като подчертават необходимостта от целенасочени образователни и психопрофилактични програми, фокусирани върху емоционалната регулация и дигиталната саморефлексия.

III. III. ПРИНОСИ

III. III.1. ТЕОРЕТИКО-НАУЧНИ ПРИНОСИ

Настоящото изследване допринася към разширяването на теоретичните и научните познания в областта на психологията на юношеската възраст, проблемното интернет поведение и взаимовръзките му с агресията и тревожността. Теоретико-научните приноси могат да се обобщят в следните аспекти:

1. Изследване на комплексните взаимовръзки между тревожността, агресията и интернет поведението. Проучването предоставя задълбочен анализ на начина, по който различни аспекти на агресията (физическа, вербална, индиректна) и тревожността (физиологична, социални притеснения) влияят върху социално-емоционалната свързаност, поведенческата ангажираност и саморегулацията в дигитална среда. Това обогатява съществуващите теории за интернет поведението като многопластов феномен.

2. Идентифициране на специфични профили на дигитално поведение чрез клъстерен анализ. За първи път са дефинирани два основни профила на юношите – социално ангажирани с ниска саморегулация и тревожни със силна саморефлексия. Тези профили допринасят за по-доброто разбиране на различните начини, по които личностните характеристики влияят върху интернет поведението.

3. Валидиране на авторски въпросник за интернет поведение. Разработването и прилагането на авторски инструмент за оценка на проблемното интернет поведение осигурява нов методологичен подход за изследване на феномена. Факторният анализ потвърждава структурата на въпросника, като идентифицираните три фактора (социално-емоционална ангажираност, поведенческа ангажираност и критичност/саморефлексия) предоставят ясна теоретична рамка за изучаване на интернет поведението.

4. Включване на половите и възрастовите различия като значими фактори. Изследването разширява разбирането за това как полът и възрастта модерират влиянието на агресията и тревожността върху интернет поведението. Данните показват, че момчетата и момичетата проявяват различни поведенчески и емоционални модели, които влияят на начина им на взаимодействие с интернет.

5. Прилагане на интегриран подход към изучаването на проблемното интернет поведение. Изследването съчетава различни теоретични перспективи, включително социално-психологически и когнитивно-поведенчески теории, което предлага нови възможности за интеграция между различни научни направления. Това позволява изучаването на интернет поведението като част от по-широк контекст, включващ личностни, социални и емоционални фактори.

III. III.2. ПРАКТИКО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

Изследването предлага значими практико-приложни приноси, които могат да подпомогнат разработването на ефективни интервенции, образователни програми и политики за управление на проблемното интернет поведение при юношите. Тези приноси включват:

1. Разработване на инструмент за оценка на проблемното интернет поведение. Авторският въпросник предоставя надежден инструмент за измерване на различни аспекти на интернет поведението, като социално-емоционална ангажираност, поведенческа зависимост и критичност/саморефлексия. Този инструмент може да се използва в училищни, клинични и изследователски контексти за идентифициране на рискови групи и мониторинг на дигиталното поведение на юношите.

2. Идентифициране на рискови профили чрез клъстерен анализ. Изследването очертава два основни профила на юношите – социално ангажирани с ниска саморегулация и тревожни със силна критичност. Това предоставя основа за целенасочени интервенции, които да отговорят на специфичните нужди на всяка група. Например, за първия профил могат да бъдат създадени програми за подобряване на саморегулацията, докато за втория акцентът може да бъде върху насърчаване на социалната ангажираност.

3. Превенция на проблемното интернет поведение. Резултатите от изследването могат да се използват за разработване на превантивни програми, които да бъдат интегрирани в училищната среда. Тези програми могат да включват обучения за осъзнато използване на интернет, управление на времето онлайн, изграждане на емоционална устойчивост и справяне със стреса.

4. Подобряване на уменията за емоционална регулация. Идентифицирането на връзката между агресията, тревожността и интернет поведението предоставя насоки за разработване на интервенции, насочени към управление на емоциите. Програмите могат да включват когнитивно-поведенчески техники за справяне с тревожността и гнева, които биха намалили рисковете от проблемно интернет поведение.

5. Подпомагане на родители и учители. Резултатите могат да служат като основа за обучения и семинари за родители и педагози, които да ги информират за признаците на проблемно интернет поведение и начините за подкрепа на юношите. Това включва развитие на умения за ефективно комуникиране, насърчаване на семейни дейности офлайн и изграждане на доверителни отношения.

6. Политики за дигитална грамотност. Изследването подчертава значението на дигиталната грамотност като средство за превенция. То може да послужи за създаване на образователни инициативи, които насърчават критичното мислене, осъзнатото потребление на онлайн съдържание и осигуряването на безопасна дигитална среда.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

1. Тодорова, А. (2022). Агресия при деца в средна училищна възраст. – Сборник доклади от единадесети студентски научен форум. I том. Пловдивско университетско издателство. Стр. 112 – 121. ISSN 2738-8859

2. Тодорова, А. (2022). Изследване на оптимизма при деца спортисти с високи спортни успехи и деца спортисти, преживели спортни травми. – Списание Докторантски изследвания, кн. 6, стр. 56 – 70. Пловдивско университетско издателство. ISSN 2367-7309.

3. Тодорова, А. (2023). Проблемно ползване на интернет при деца в тийнейджърска възраст. – Сборник доклади от дванадесети студентски научен форум. I том. Пловдивско университетско издателство. Стр. 18 – 27. ISSN 2738-8859.